

تحلیل مؤلفه‌ها و مصادیق امیدواری در نهج البلاغه

محمدرضا یوسف زاده چوسری¹
مرتضی شاه‌مرادی²

چکیده

هدف: با توجه به اهمیت مفهوم امیدواری و لزوم ایجاد و پرورش روحیه امیدواری در بین دانشجویان، هدف این مقاله بررسی مؤلفه‌های امیدواری از منظر آموزه‌های ارزشمند و غنی نهج البلاغه بوده است. **روش:** روش پژوهش، ترکیبی است. **یافته‌ها:** مهم‌ترین مؤلفه‌های امید از منظر نهج البلاغه عبارتند از: امید به رحمت و فضل الهی، تلاش برای رسیدن به اهداف، پرهیز از آرزوهای دست‌نیافتنی و دراز، امید به بخشش اشتباهات کوچک و تنبیه اشتباهات بزرگ، تأکید بر واقعیات و پذیرش حقایق و تأکید بر آینده و عبرت از گذشتگان. **نتیجه‌گیری:** ایجاد نظام شایسته‌سالاری در دانشگاه، وجود یک نظام تشویقی و تنبیهی برانگیزاننده، بازنگری در محتوا و مضمون کتب درسی، استفاده از دانشجویان در امور اجرایی و تصمیم‌گیری و تشویق آنان به مشارکت، ایجاد محیط امن و خلاق، وجود مدیریت کارآمد و پاسخگو می‌تواند به افزایش روحیه امیدواری در بین دانشجویان کمک کند.

واژگان کلیدی: امیدواری، نهج البلاغه، مصادیق امیدواری، مؤلفه‌ها.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دریافت مقاله: 96/05/12؛ تصویب نهایی: 96/11/05.

1. دکتری تخصصی برنامه‌ریزی درسی و دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه بوعلی سینا همدان (نویسنده مسئول) / نشانی: همدان، چهارباغ شهید مصطفی احمدی روشن، دانشگاه بوعلی سینا، دانشکده علوم انسانی / شماره: 38381091 / Email: fuman47@gmail.com
2. دکتری رشته برنامه‌ریزی درسی، گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه بوعلی سینا، همدان - ایران.

الف) مقدمه

یکی از اهداف اصلی جامعه، پرورش انسانهای سالم در ابعاد روانی، جسمی و ذهنی و در این میان، امیدواری از شاخصهای مهم و مؤثر در سلامت شهروندان و از جمله معیارهای توسعه‌یافتگی جوامع است. امیدواری به عنوان یک نیروی درونی می‌تواند باعث غنای زندگی شود. افراد امیدوار افکار مثبت‌تری درباره‌ی زندگی‌شان دارند و گرایش بیشتری به شناسایی جنبه‌های مثبت موقعیتهای آسیب‌زا از خود نشان می‌دهند (افری زنجانی و انتصار فومنی، 1394). جوانان امیدوار، نیم‌رخ روانی متمایزی از دیگران دارند. آنان در زندگی خود به اندازه‌ی سایرین شکستها را تجربه کرده‌اند؛ اما این باور را پرورش داده‌اند که می‌توانند با سستی‌های زندگی به چالش برخیزند و با نامالیقات کنار بیابند (استیبر، 2000). مفهوم امید² در نظام آموزشی و موفقیت تحصیلی دانشجویان نیز اهمیت بسزایی دارد و می‌تواند خطرات فرایندهای گذار را کاهش دهد. به بیان دیگر؛ امیدواری می‌تواند موجب توانمندسازی دانش‌آموزان و دانشجویان شود (اکوز و کورز، 2016³). محیط دانشگاه می‌تواند با کاهش یا گسترش مشکلات یا فشارهای روانی، در میزان امیدواری دانشجویان نقش داشته باشد (افشانی و جعفری، 1395). دانشجوی امیدوار، به جهان و آینده‌ی آن خوش‌بین است و بر این اساس اقدام به طراحی و برنامه‌ریزی برای آینده‌ی خود می‌کند (حسن‌زاده و همکاران، 1391). امید یکی از پایه‌های اصلی توازن و قدرت روانی است که انسان را به تلاش واداشته، او را به سطح بالایی از عملکردهای روانی و عاطفی نزدیک می‌کند (فربانی و همکاران، 1392). پژوهشگران، امید را به عنوان درک و برداشت مثبت افراد درباره‌ی رسیدن به اهداف خویش، تعریف کرده‌اند. (اهلوات و بودهریاجا، 2016⁴)

داشتن حس امیدواری و آرمانهای واقع‌گرایانه برای آینده، اغلب به عنوان جزئی از فرایند رشد و پیشرفت جوانان محسوب می‌شود (مک‌کوی و بوون، 2015⁵). امید در ادبیات روان‌شناسی به عنوان یک موقعیت انگیزشی مثبت و یک فرایند شناختی، هیجانی تعریف می‌شود که منجر به حرکت هدفمند به سوی هدفی مشخص می‌شود و با عملکردهایی نظیر سازگاری روان‌شناختی، سلامت جسمی، مهارت‌های حل مسئله و وضعیت تحصیلی، همبستگی بالایی دارد (علیزاده و همکاران، 1392). مطالعات صورت گرفته تأکید کرده‌اند که بین امید دانشجویان با چگونگی تفکر آنها درباره‌ی آینده و پیشرفت درسی خود، ارتباط عمیقی وجود دارد (گالگر⁶ و همکاران، 2017). امید محرکی حیاتی برای استفاده از توانایی‌های مثبت برای رسیدن به اهداف

-
1. Snyder
 2. Hope
 3. Akos & Kurz
 4. Ahlwat & Budhiraja
 5. McCoy & Bowen
 6. Gallagher

73 ♦ تحلیل مؤلفه‌ها و مصادیق امیدواری در نهج‌البلاغه

است و با تولید راه‌های جایگزین برای رسیدن به اهداف مختلف، مسیرها و گزینه‌های متعددی را برای بروز توانایی‌های افراد، فراروی آنان قرار می‌دهد. (اهلوت و بودهیراجا، 2016)

استنایدر (2000) امید را سازه‌ای می‌داند که به خوش‌بینی مربوط است و شامل دو مؤلفه اساسی توانایی طرح‌ریزی و روحیه برای انجام این طرح‌هاست که مؤلفه عاطفی آن می‌تواند پیش‌بینی‌کننده وقوع رویدادهای مثبت در آینده و در نتیجه، افزایش سلامت روانی باشد (فرانی و همکاران، 1392). امید، یک هیجان انفعالی نیست که تنها در لحظات تاریک زندگی پدیدار می‌شود، بلکه فرایندی شناختی است که افراد به وسیله آن اهداف خود را تعیین کرده، انگیزه لازم را برای به اجرا درآوردن این راهکارها ایجاد می‌کنند (چهری و همکاران، 1395). امیدوار بودن، برخلاف خوش‌بینی، بر این قطعیت که همه چیز بهتر خواهد شد، مبتنی نیست. همچنین باید میان امید و آرزو اندیشی تمایز قائل شد. امید بستن به چیزی که وقوع و تحقق آن قطعاً محال است، همان‌قدر نامعقول و غیرمنطقی است که امید بستن به چیزی که وقوع و تحقق آن مسلم و قطعی است. (فریامش، 1386)

طبق نظریه امید، امید در اهداف قابل تصور، واضح و شفاف؛ خلق راهبردهای اختصاصی، توسعه مسیرهای تفکر و در نهایت، انگیزش برای کاربست راهبردها نمود پیدا می‌کند (کرمانی و همکاران، 1390). تفکر راهبردی¹ به معنی توانایی درک شده فرد در تولید راه‌های عملی برای رسیدن به اهداف است (استنایدر، 2002) و شامل افکاری می‌شود که فرد قادر است حداقل یک راه و اغلب بیشتر برای رسیدن به اهداف مطلوب پیدا کند. تفکر عاملی² شامل افکاری است که شروع حرکت در مسیرهای خاص و هم ادامه آن مسیر را در بر می‌گیرد. مؤلفه انگیزش در نظریه امید عامل است (استنایدر و همکاران، 2002). تفکر عاملی هنگام مواجهه با مشکلات نقش مهمی دارد. این تفکر کمک می‌کند تا انگیزه لازم برای به کارگیری راه‌های جانشین وجود داشته باشند (یعقوبی و محقی، 1391). اشخاص با سطح امیدواری بالا در هنگام مواجهه با موانع، با هیجانات مثبت به سمت جلو حرکت می‌کنند. (استنایدر و همکاران، 2007)

امید، از نعمتهای الهی و رحمتی از جانب خداوند برای بندگانش (شرعی و صادق‌نیا، 1392) و یکی از مفاهیمی است که در دین اسلام به آن توجه شده و آیات، روایات و احادیث مختلفی به آن پرداخته‌اند. از نظر جهان‌بینی توحیدی، امید تحفه‌ای الهی است که چرخ زندگی را به گردش در می‌آورد و موتور تلاش و انگیزه را پرشتاب می‌سازد (قاسمی و همکاران، 1392). در روایات معصومین (ع) از امید به عنوان رحمت الهی یاد شده است (خاشعی، 1386). خداوند کریم می‌فرماید: «...لَا تَيْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَيْأَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْكَافِرُونَ» (یوسف: 87)؛ و از فرج و رحمت خدا نومید نشوید که فقط کافران از رحمت خدا نومید شوند.

1. Pathways Thinking
2. Agency Thinking

همچنین پیامبر مکرم اسلام (ص) می‌فرماید: امید و آرزو برای امت من، رحمت است. اگر امید و آرزو نمی‌بود هیچ مادری فرزندش را شیر نمی‌داد و هیچ باغبانی نهالی نمی‌کاشت. (مجلسی، 1403، ج 173:77)

امید بازتاب گسترده‌ای در نهج‌البلاغه دارد. مبانی امید از نگاه نهج‌البلاغه، خدا، هستی و انسان است. انسان از نگاه نهج‌البلاغه، موجودی ضعیف و ناتوان، ولی دارای اندیشه است تا او را به تلاش وادارد و با افکارش، در دیگر موجودات تصرف کند. امید به رحمت خدا، اساس امیدواری است. هستی از نگاه نهج‌البلاغه، نمونه قدرت خداست و شگفتی آثار رحمت او، که با زبان گویا به وجود پروردگار گواهی می‌دهد و ما را به شناخت او می‌خواند. شناخت نداشتن درست از خدا، نداشتن ایمان و اعتقادات دینی، آرزوهای واهی، گمراهی، کفر، نفوذ شیطان و گناه، از موانع درونی؛ نداشتن برنامه و مقایسه خود با دیگران، افراط در امید و آرزو، کسالت، دنیاطلبی و ... از عوامل بیرونی دوری فرد از دستیابی به امیدواری‌اند. نهج‌البلاغه مهم‌ترین اثر و کارکرد امید در زندگی بشر را، آسان شدن سختی‌ها و تقویت روحیه انسان می‌داند؛ به این معنی که انسان برای هر عملی می‌بایست انگیزه‌ای داشته باشد و هرچه کار سخت‌تر و دشوارتر باشد، باید امید به بهره‌وری و بهره‌مندی نیز بیشتر باشد. (دهقانی رخ، 1390)

امام علی (ع) بیم و امید را به دو بال تشبیه می‌کند که انسان با آنها به سوی رضوان الهی پر می‌کشد و دو چشمی که به وسیله آنها وعده‌ها و وعیدهای خدا را می‌بیند (مجلسی، 1403، ج 390:67). از منظر نهج‌البلاغه، امید به زندگی انسان معنا می‌بخشد و هنگام هجوم مشکلات و مصائب، از فروپاشی روانی انسان جلوگیری می‌کند. از آثار امید در انسان، مواظبت بر اعمال در تمامی حالات، احساس لذت از توسل به خدا و بهره‌مندی از مناجات او و خشوع در تملق او، آرام‌بخشی روان و هدف‌داری زندگی است. (دهقانی رخ، 1390)

در زمینه امیدواری از منظر نهج‌البلاغه، پژوهشهای بسیار اندکی صورت گرفته است. با این حال، برخی از پژوهشهای عام مرتبط با موضوع امیدواری عبارتند از: افشانی و جعفری (1395) به این نتیجه رسیدند که بین دینداری دانشجویان و امید به آینده، رابطه مثبت و معناداری وجود دارد و ابعاد اعتقادی، عاطفی، پیامدی و دانشی، با امید به آینده، رابطه مثبت و معنادار دارند. قائمی و همکاران (1392) دریافتند که ناامیدی یکی از حالات هیجانی منفی در انسان است که عوامل بسیاری از جمله نداشتن سعه صدر، عدم اعتقاد به خدا، وسوسه‌های شیطانی، ایده‌های دروغین، شکستها و ... سبب پدید آمدن آن می‌شوند و مهم‌ترین راهکارها و شیوه‌هایی که امام علی (ع) در برانگیختن هیجانهای مثبت مردم برای درمان ناامیدی به کار برده‌اند، صبر و توکل بر خدا، نماز و نیایش و خوش‌بینی است. ابراهیمی و همکاران (1390) به این نتیجه رسیدند که امید، موفقیت تحصیلی را پیش‌بینی می‌کند. بیلی و اسنایدر (2007) نیز مشاهده کردند که امیدواری در افراد تنها، طلاق گرفته یا بیوه، کمتر است. اسنایدر و لمن (2006) دریافتند که سازه امید می‌تواند در پرورش فرایندهای توان‌بخشی انطباقی و افزایش مسیرهای تفکر و القای عامل قوی‌تر مفید باشد. تحقیق سلگمن (1982) نشان داد که امیدواری موفقیت‌هایی را در شغل‌های گوناگون مثل فروشندگی پیش‌بینی می‌کند. اسنایدر و

75 ♦ تحلیل مؤلفه‌ها و مصادیق امیدواری در نهج‌البلاغه

همکاران (2000) در تحقیقات خود به این نتیجه رسیدند که امیدواری به‌طور کلی با میزان آسیب‌شناسی روانی و به خصوص افسردگی، همبستگی منفی دارد. همچنین پژوهشها بر قابل آموزش بودن و ظرفیت افزایش امیدواری در افراد از طریق تعلیم و تربیت تأکید دارند. (بعقوبی و محقی، 1391)

امید، نیروی محرک انسان برای تلاشها و کوششهاست و اگر چراغ پرفروغ امید و آرزو در دل انسان خاموش شود، در واقع روح او می‌میرد، نشاط زندگی از او رخت برمی‌بندد و به موجودی سست و بی‌هدف و بی‌تلاش مبدل می‌شود (مکارم شیرازی، 1387). با توجه به اهمیت امیدواری در زندگی فردی و اجتماعی، گسترش روحیه ناامیدی و سکون در بین دانشجویان، اهمیت توجه به منابع دینی در ارائه راهکارهایی برای زندگی بهتر و همچنین علاقه نگارندگان به این موضوع و درگیر بودن با این معضل در محیط آکادمیک و به ویژه مشاهدات آنها در کلاسهای درس و در نهایت، میزان مراجعات دانشجویان به مرکز مشاوره دانشگاه و ارائه خدمات مشاوران به این قبیل دانشجویان، در این مقاله مؤلفه‌های امیدواری از منظر نهج‌البلاغه که حاوی پیامها و نکات ارزشمند معرفتی و اخلاقی است، استخراج می‌شود. به عبارت دیگر؛ هدف این مقاله، استخراج مؤلفه‌ها و مصادیق مرتبط با مفهوم امیدواری از منظر نهج‌البلاغه و بررسی میزان توافق صاحب‌نظران با مصادیق این مؤلفه‌هاست. لذا تلاش می‌شود به سؤالات ذیل پاسخ داده شود:

1. مؤلفه‌های امیدواری از منظر نهج‌البلاغه کدامند؟

2. رتبه‌بندی مؤلفه‌های امیدواری به چه صورت است؟

ب) روش‌شناسی

پژوهش با روش ترکیبی¹ صورت گرفته است. در اولین گام و در بخش کیفی، با استفاده از تحلیل مضمون، مؤلفه‌های مفهوم امیدواری از متن خطبه‌های نهج‌البلاغه استخراج شد. تحلیل مضمون به عنوان یکی از روشهای رایج کیفی، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (عابدی جعفری و همکاران، 1390). در این روش، مفاهیم با هدف دستیابی به عناصر معنایی یک مفهوم، تحلیل می‌شوند (ظیفی و همکاران، 1392). در این روش ممکن است پژوهشگران مختلف، هنگام تحلیل و استنباط داده‌ها، استنباط‌های متفاوت داشته باشند و حتی ترجیح‌های خود را نیز دخالت دهند (یک‌نشان و همکاران، 1389). از آنجا که در این پژوهش، امیدواری به عنوان مفهوم محوری و مؤلفه‌های آن به عنوان مفاهیم سازنده و

زیرمؤلفه‌های امیدواری به عنوان مفاهیم پایه در نظر گرفته شده و در برخی موارد، مضمون و واحد تحلیل یکی است، لذا با استفاده از روش تحلیل مضمون، مؤلفه‌های امیدواری از نهج البلاغه استخراج می‌شود.

در بخش کمی، برای تأیید یافته‌ها و استنباط‌های صورت گرفته و همچنین رتبه‌بندی مؤلفه‌ها، از روش چک کردن به وسیلهٔ اعضا¹ استفاده شد. در این روش، متخصصان مشاهدات و یافته‌های به دست آمده را ارزیابی کرده و در صورت موافق بودن با این یافته‌ها، تصور می‌شود پژوهش از دقت و روایی برخوردار است و مؤلفه‌های که روی آنها توافق بیشتری باشد، از اعتبار بیشتری برخوردارند (همان). بر این اساس، مضامین و مؤلفه‌های شناسایی شده مرتبط با امیدواری در جدولی به متخصصان که شامل 11 نفر متخصص (سه نفر دارای تحصیلات سطح چهار حوزهٔ علمیة همدان، شش نفر از اعضای هیئت علمی گروه الهیات و معارف اسلامی دانشگاه بوعلی سینا همدان و دو نفر از معلمان شهر همدان) که بر اساس ملاک‌هایی همچون: تخصص، مدرک دانشگاهی معتبر (حداقل کارشناسی ارشد دانشگاهی و سطح چهار حوزوی) و انجام فعالیت‌های پژوهشی مرتبط (دارا بودن مقاله، کتاب یا طرح پژوهشی مرتبط) و به شکل هدفمند انتخاب شده بودند، ارائه شد. این متخصصان نظر خود را دربارهٔ مؤلفه‌های استنباط شده، در قالب طیف لیکرت که شامل گزینه‌های کاملاً موافق تا کاملاً مخالف بود، بیان کردند. برای سنجش پایایی یا قابلیت اعتماد داده‌ها در بین کدگذاران مستقل، روش‌های مختلفی عرضه شده است که روش توافق درصدی یکی از این روش‌هاست (عابدی و همکاران، 1390). در این روش، مفهوم اطمینان‌پذیری جانشین مفهوم پایایی در حوزهٔ کمی شده و به درجهٔ بازیافت‌پذیری و تکرارپذیری داده‌ها از سوی سایر افراد اطلاق می‌شود و میزان توافق و اطمینان‌پذیری بالای 70 درصد، نشان‌دهندهٔ تأیید و اطمینان بالای یافته‌هاست (عباس‌زاده، 1391). در این بخش از پژوهش، از روش توافق درصدی استفاده شد و معیار تأیید مؤلفه‌ها، وجود حداقل 70 درصد پایایی بین کدگذاران بود.

در تحلیل مضمون برای تجزیه و تحلیل یافته‌ها، طیف گسترده‌ای از روشها و فنون وجود دارد که شبکهٔ مضامین یکی از روش‌های مهم تجزیه و تحلیل یافته‌هاست. در این روش مضامین پایه، سازمان‌دهنده و عالی در یک روند مشخص و منظم، روابط بین مضامین را نشان می‌دهند (عابدی و همکاران، 1390). در این پژوهش برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، ابتدا در مرحلهٔ کدگذاری انتخابی، امیدواری به عنوان مقولهٔ مرکزی برای مرتبط ساختن تمام مقولات دیگر به آن انتخاب شد که معرف کد یا مضمون محوری پژوهش است. سپس در مرحلهٔ کدگذاری محوری با مراجعه به متن خطبه‌های نهج البلاغه، احادیث مرتبط با امیدواری استخراج شد و با بررسی مشابهت‌ها و تمایزات بین مضامین، مضامینی که ارتباط بیشتری با هم داشتند، در یک دسته قرار گرفتند و مضامین سازمان‌دهنده را تشکیل دادند. در نهایت، در مرحلهٔ کدگذاری باز، مضامین پایهٔ مرتبط با امیدواری استخراج شدند و مضامین یا کدهای پایه را شکل دادند. در جدول 1، کدگذاری داده‌ها به‌طور مختصر بیان شده است.

77 تحلیل مؤلفه‌ها و مصادیق امیدواری در نهج‌البلاغه

جدول 1: میزان توافق متخصصان در زمینه مصادیق مؤلفه‌های امیدواری از منظر نهج‌البلاغه

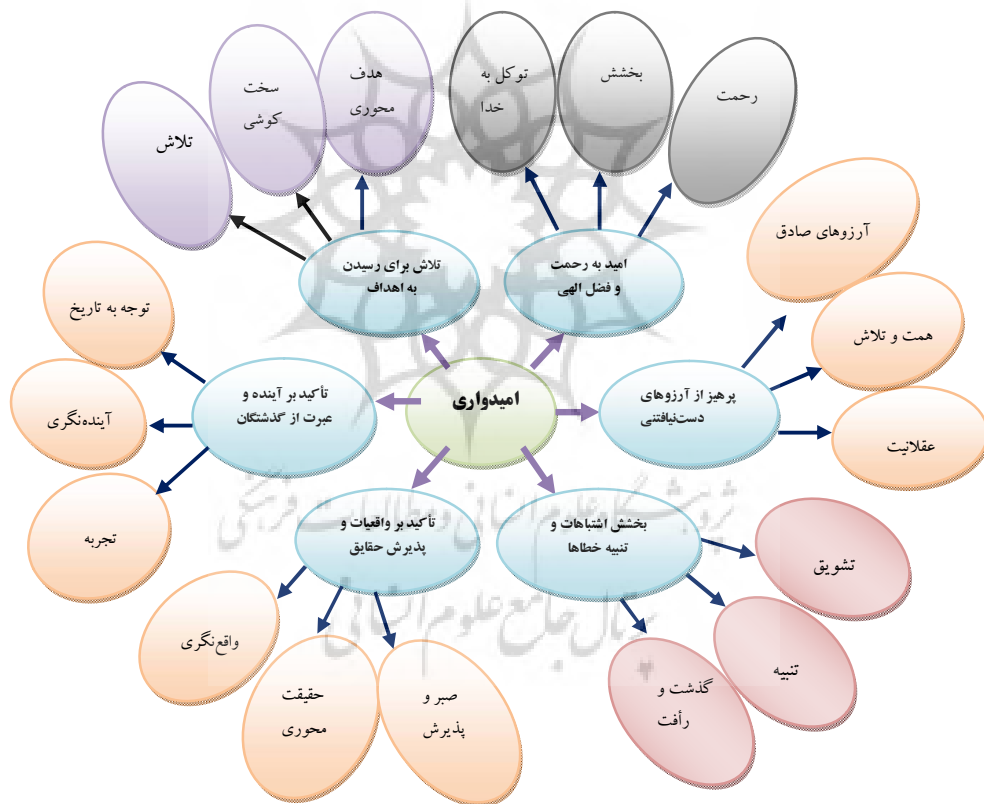
مصادیق کدها	کدگذاری باز (مضامین پایه)	کدگذاری محوری (مضامین سازمان‌دهنده)	کدگذاری انتخابی (مضامین عالی)
امیدواری	ستایش خالص الله است که کسی از رحمت او مأیوس نشود و از نعمتهای فراوان او بیرون نشود و از آموزش او هیچ گناهکاری ناامید نگردد. (نهج‌البلاغه، خ 45)	توکل به خدا رحمت بخشش	امید به رحمت و فضل الهی
	پس هر کس امیدوار باشد، امید او در کردار و عملش آشکار می‌شود. (نهج‌البلاغه، خ 159). کوشنده باشتاب نجات یافت و جوینده کدرو را امید هست (همان، خ 16). آن که مرکبی به سوی هدف می‌راند، مگر امیدوار است در چه مدتی براند تا به آن برسد؟ (همان، خ 98).	هدف محوری سختکوشی تلاش	تأکید بر تلاش برای رسیدن به اهداف
	اقوام پیش از شما که گرفتار عذاب شدند، به خاطر آرزوهای طولانی، فراموشی اجل و سرآمد زندگی شان بود تا آنکه عذاب موعود فرا رسید. (نهج‌البلاغه، خ 147)	آرزوهای صادق همت و تلاش عقلانیت	پرهیز از آرزوهای دست‌نیافتنی و دراز
	بین گناهان کبیره که بر آن وعده عذاب داده و معاصی صغیره که امید مغفرت در آن است، تفاوت گذاشته و میان آنچه اجرای اندکش مقبول و ترک بسیارش آزاد است، فرق نهاده است. (نهج‌البلاغه، خ 1)	تشویق گذشت و رأفت تنبیه	امید به بخشش اشتباهات کوچک و تنبیه اشتباهات بزرگ
	شما نسبت به دنیا همچون مسافرانی هستید که راه را طی کرده و آن را به پایان برده‌اند و نشانه‌ای را قصد کرده گویا به آن رسیده‌اند. آن که مرکبی به سوی هدف می‌راند مگر امیدوار است در چه مدتی براند تا به آن برسد؟ و کسی که برایش مدتی معین شده که از آن تجاوز نخواهد کرد، چه مقدار امید به درنگ دارد با آنکه برای بیرون رفتن از دنیا مرگ با شتاب او را به جلو می‌راند. (نهج‌البلاغه، خ 98)	صبر و پذیرش حقیقت محوری واقع‌نگری	تأکید بر واقعیات و پذیرش حقایق
	پس به سوی عمل بشتابید و از مرگ ناگهانی بترسید؛ زیرا امیدی به بازگشت عمر نیست به نحوی که به بازگشت روزی هست. آنچه از رزق امروز شما از دست رفته، امید افزون شدن آن در فردا هست و آنچه از عمر شما در دیروز گذشته امروز امید به بازگشت آن نیست. به آینده روزی، امید هست و به گذشته عمر غیر از نومی‌دی نیست. (نهج‌البلاغه، خ 113)	تاریخ تجربه آینده‌نگری	تأکید بر آینده و عبرت از گذشتگان

ج) یافته‌ها

1. مهم‌ترین مؤلفه‌های امیدواری در نهج‌البلاغه

با بررسی خطبه‌ها و با استفاده از تحلیل مضمون، مشخص شد که مهم‌ترین مؤلفه‌های امیدواری از منظر نهج‌البلاغه، عبارتند از: امید به رحمت و فضل الهی، تلاش برای رسیدن به اهداف، پرهیز از آرزوهای دست‌نیافتنی و دراز، امید به بخشش اشتباهات کوچک و تنبیه اشتباهات بزرگ، تأکید بر واقعیات و پذیرش

حقایق و تأکید بر آینده و عبرت از گذشتگان. برای ترسیم شبکه مضامین امیدواری، همان گونه در بخش روش‌شناسی بیان شد، بر اساس روندی مشخص و نظام‌مند، شامل مضامین پایه (هدف‌محوری، سخت‌کوشی، تلاش، توکل به خدا، رحمت، بخشش، آرزوهای صادق، همت و تلاش، عقلانیت، توجه به تاریخ، آینده‌نگری، تجربه، تشویق، تنبیه، گذشت و رأفت، صبر و پذیرش، حقیقت‌محوری و واقع‌نگری)، مضامین سازمان‌دهنده (امید به رحمت و فضل الهی، تلاش برای رسیدن به اهداف، پرهیز از آرزوهای دست‌نیافتنی و دراز، امید به بخشش اشتباهات کوچک و تنبیه اشتباهات بزرگ، تأکید بر واقعیات و پذیرش حقایق و تأکید بر آینده و عبرت از گذشتگان) و مضامین عالی یا محوری (مفهوم امیدواری) است، اقدام شد. سپس این مضامین به صورت نقشه‌های شبکه تارنما، رسم و مضامین برجسته هر یک از این سه سطح، همراه با روابط میان آنها نشان داده شد. (نمودار 1)

نمودار 1: شبکه مضامین امیدواری

2. رتبه‌بندی مؤلفه‌های امیدواری

مؤلفه‌های استخراج شده به همراه مصادیق آنها، به متخصصان ارائه شد تا میزان موافقت و مخالفت خود را دربارهٔ مصادیق هر یک از مؤلفه‌های استخراج شده بیان کنند. در جدول 2 مؤلفه‌های مطرح شده به همراه میزان توافق متخصصان دربارهٔ آنها ارائه شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، اولویت و رتبه‌بندی مؤلفه‌های امیدواری از نظر متخصصان به ترتیب عبارتند از: امید به رحمت و فضل الهی با 91 درصد توافق، تلاش برای رسیدن به اهداف با 87 درصد توافق، پرهیز از آرزوهای دست‌نیافتنی و دراز با 84 درصد توافق، تأکید بر آینده و عبرت از گذشتگان با 82 درصد توافق، تأکید بر واقعیات و پذیرش حقایق با 77 درصد توافق و امید به بخشش اشتباهات کوچک و تنبیه اشتباهات بزرگ با 74 درصد توافق.

جدول 2: میزان توافق متخصصان در زمینه مصادیق مؤلفه‌های امیدواری از منظر نهج البلاغه

میزان توافق	رتبه	احادیث و روایات مرتبط با مؤلفه	مؤلفه مفهوم امیدواری
0/91	1	1. الْحَمْدُ لِلَّهِ غَيْرُ مَقْشُورٍ مِنْ رَحْمَتِهِ وَ لَا مَحْلُوفٌ مِنْ نِعْمَتِهِ وَ لَا مَأْبُوسٌ مِنْ مَغْفِرَتِهِ 2. اللَّهُمَّ أَنْتَ أَهْلُ الْوَصْفِ الْجَمِيلِ، وَالْأَعْدَادُ الْكَثِيرِ. إِنْ تَوَمَّلْتَ فَخَيْرٌ مَأْمُولٍ، وَإِنْ تَرَجَّحْتَ فَأَكْرَمُ مَرْجُوءٍ 3. قَدْ اتَّخَذُوا ذَا الْعَرْشِ ذَخِيرَةً لِيَوْمِ فَاقِهِمْ، وَ يَمَّمُوهُ عِنْدَ انْقِطَاعِ الْخَلْقِ إِلَى الْمَحْلُوقِينَ بِرَغْبَتِهِمْ. لَا يَقْطَعُونَ أَمَدَ عَائِدَةِ عِبَادَتِهِ، وَلَا يَرْجِعُ بِهِمُ الْاسْتِئْثَارُ بِلُزُومِ طَاعَتِهِ، إِلَّا إِلَى مَوَادِّ مِنْ قُلُوبِهِمْ غَيْرِ مُقْطَعَةٍ مِنْ رَجَائِهِ وَ مَخَافَتِهِ	امید به رحمت و فضل الهی
0/87	2	1. يَدْعَى بِرَغْبِهِ أَنْهُ يَرْجُو اللَّهَ. كَذَّبَ وَالْعَظِيمِ، مَا بَالَهُ لَا يَنْبِيئُ رَجَاؤُهُ فِي عَمَلِهِ؟! كُنْ لَنْ رَجَا عَرَفَ رَجَاؤُهُ فِي عَمَلِهِ إِلَّا رَجَاءَ اللَّهِ تَعَالَى فَإِنَّهُ مُدْخُولٌ، وَ كُلُّ خَوْفٍ مُحَقَّقٌ إِلَّا خَوْفَ اللَّهِ فَإِنَّهُ مُقْبُولٌ 2. سُئِلَ مِنَ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ أَمَانَةٌ. سَاعَ سَرِيحٍ نَجَا، وَ طَالِبٍ نَبَى رَجَا، وَ مَقْصُرٍ فِي النَّارِ هَوَى. أَلْيَمِينُ وَالشَّمَالُ مُضَلَّلَةٌ، وَ الطَّرِيقُ الْوَسْطَى هِيَ الْجَادَةُ عَلَيْهَا بَاقِي الْكِتَابِ، وَ أَنَارُ الْكِبْوَةِ	تأکید بر تلاش برای رسیدن به اهداف
0/84	3	1. إِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ يَطُولُ أَمَلُهُمْ وَ تَتَّيَّبَ آجَالُهُمْ حَتَّى نَزَلَ بِهِمُ الْمَوْعُودُ الَّذِي تَرَدُّ عَنْهُ الْمَعْتَدُونَ وَ تُرْفَعُ عَنْهُ الْوَيْبَةُ وَ تُحْلَمُ مَعَهُ الْقَارِعَةُ وَ تُنْقَضُ	پرهیز از آرزوهای دست‌نیافتنی و دراز
0/74	6	1. وَ بَيْنَ وَاجِبِ يَوْفِيهِ، وَ زَائِلِ فِي مُسْتَقْبَلِهِ، وَ مَبِينِ بَيْنَ مَحَارِمِهِ مِنْ كَبِيرِ أَوْعَدَ عَلَيْهِ زِيْرَانَهُ، أَوْ صَغِيرِ أَرْصَدَ لَهُ عُقْرَانَهُ، وَ بَيْنَ مَقْبُولِ فِي أَذْنَاهُ، مَوْسَعٍ فِي أَفْصَاهُ	امید به بخشش اشتباهات کوچک و تنبیه اشتباهات بزرگ
0/77	5	1. فَإِنَّمَا مَتَلَكُمُ وَ مَثَلُهَا كَسَفَرِ سَلَكَوا سَبِيلًا فَكَانَ لَهُمْ قَدًا فَطَعَمُوهُ، وَ أَمَّا عِلْمًا فَكَانَ لَهُمْ قَدًا بَلَّغُوهُ. وَ كَمْ عَسَى الْمُجْرَى إِلَى الْغَايَةِ أَنْ يَجْرِيَ إِلَيْهَا حَتَّى يَبْلُغَهَا؟! وَ مَا عَسَى أَنْ يَكُونَ بَقَاءُ مَنْ لَهُ يَوْمٌ لَا يَبْغَاؤُهُ وَ طَالِبٌ حَيْثُ يَخْدُوهُ فِي الدُّنْيَا حَتَّى يَفَارِقَهَا	تأکید بر واقعیات و پذیرش حقایق
0/82	4	1. فَبَادِرُوا الْعَمَلَ، وَ خَافُوا بَعْتَةَ الْأَجْلِ، فَإِنَّهُ لَا يَرْجَى مِنْ رَجْعَةِ الْعُمُرِ مَا يَرْجَى مِنْ رَجْعَةِ الرَّؤْفِ. مَا فَاتَ الْيَوْمَ مِنَ الرَّؤْفِ رَجِيٌّ غَدًا زِيَادَتُهُ، وَ مَا فَاتَ أَمْسٍ مِنَ الْعُمُرِ لَمْ يُرْجَ الْيَوْمَ رَجْعَتُهُ. الرَّجَاءُ مَعَ الْجَانِي، وَ الْيَأْسُ مَعَ الْمَاضِي	تأکید بر آینده و عبرت از گذشتگان

یک) امید به رحمت و فضل الهی

امام علی(ع) می‌فرماید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ غَيْرَ مَقْنُوطٍ مِنْ رَحْمَتِهِ وَ لَا مَحْلُوقٍ مِنْ نِعْمَتِهِ وَ لَا مَأْيُوسٍ مِنْ مَغْفِرَتِهِ» ستایش خالص الله است که کسی از رحمت او مأیوس نشود و از نعمتهای فراوان او بیرون نشود و از آرزوی او هیچ گناهکاری ناامید نشود (نهج البلاغه، خ 45). بر این اساس، امید به رحمت و فضل و کرم الهی، اساس امیدواری است. افرادی که در تمام ابعاد و امورات زندگی خود، امید به خدا و رحمت و فضل او داشته باشند، می‌توانند مسائل و مشکلات پیش روی خود را بهتر مدیریت کرده و در برابر آنها با صبر و روحیه بالا ایستادگی کنند؛ ولی اگر ذره‌ای در این امید خلل ایجاد شود و ناامیدی و یأس در درون جامعه یا فردی سرایت کند، همان باعث رکود، جمود و شکست خواهد شد. حضرت علی(ع) امید به خداوند متعال را عالی‌ترین درجه امیدواری برشمرده، می‌فرماید: «اللَّهُمَّ أَنْتَ أَهْلُ الْوَصْفِ الْجَمِيلِ، وَالتَّعْدَادِ الْكَثِيرِ. إِنْ تَوَمَّلْ فَخَيْرٌ مَأْمُولٍ، وَإِنْ تُرْجَعْ فَكَرْمٌ مَرْجُوعٌ»؛ خداوندا، تو شایسته وصف زیبایی و زینده شمارش نعمتهای بی‌پایان. بهترین برای آرزو شدن اگر آرزو شوی و گرامی‌ترینی برای امید بستن اگر به تو امید بسته شود (همان، خ 90). در ادامه می‌فرماید: «قَدْ اتَّخَذُوا ذَا الْعَرْشِ ذَخِيرَةً لِيَوْمِ فَاقَتِهِمْ، وَ يَمَمُوهُ عِنْدَ انْقِطَاعِ الْخَلْقِ إِلَى الْمَخْلُوقِينَ بِرَغْبَتِهِمْ. لَا يَقْطَعُونَ أَمَلًا غَايَةَ عِبَادَتِهِ، وَلَا يَرْجِعُ بِهِمُ الْأَسْتَهْتَارُ بِلُزُومِ طَاعَتِهِ، إِلَّا إِلَى مَوَادِّ مِنْ قُلُوبِهِمْ غَيْرِ مُنْقَطِعَةٍ مِنْ رَجَائِهِ وَ مَخَافَتِهِ»؛ صاحب عرش را برای روز نیازمندی خود ذخیره گرفته‌اند و به وقت انقطاع خلق از خدا و توجهشان به مخلوقات فقط خدا را مورد توجه قرار می‌دهند. روزگار عبادتشان را پایان نمی‌دهند، رغبتشان به عبادت پروردگار آنان را به هیچ سویی متوجه نمی‌سازد، مگر به سوی سرچشمه‌های امید به رحمت حق و ترس از عذاب او که هیچ‌گاه از دل‌هایشان قطع نمی‌شود (همان). بر اساس بیانات ارزشمند حضرت علی(ع)، می‌توان گفت انسانهایی سعادت‌مند و موفق خواهند شد که در مسیر حقیقی گام نهاده، استوار و مستقیم رو به جلو حرکت کرده، دل را به امید رحمت و فضل الهی گرم ساخته و دمی از آن راه غافل نشوند. در قرآن کریم نیز خداوند متعال از طریق بیان زندگی پیامبران، مانند بازگشت حضرت یوسف(ع) و تبدیل آتش به گلستان و داستان حضرت ایوب(ع)، روحیه امید را در دیگر افراد بشر تقویت کرده است. (پرچم و همکاران، 1392)

در این راستا، نظام تربیتی و اجتماعی باید انسانها را با رحمت و بخشش بیکران الهی آشنا کرده، بر صفات رحمان و رحیم خداوند تأکید کند تا دانش‌آموزان و دانشجویان ضمن علاقه‌مندی به خدا و دین، امید خود را تنها به رحمت الهی معطوف کنند. با استفاده از زبان شعر، قصه و داستان یا در قالب نمایش و بازی‌های هدف‌دار متناسب با ویژگی‌های کودکان می‌توان بُعد رحمانی خداوند کریم را نمایش داد. والدین و معلمان نیز باید سؤالات متنوع دانش‌آموزان را در این زمینه به خوبی پاسخ دهند. همچنین در جامعه، ضمن توجه به نیازهای جامعه و دانشجویان و تطابق این نیازها با یکدیگر، با تمسک به رویکرد تفاضمحوری در آموزش عالی، می‌توان جوانان را به آینده امیدوار ساخت.

دو) تأکید بر تلاش برای رسیدن به اهداف

دومین مورد تأثیرگذار در ایجاد و تقویت مؤلفه امیدواری در بین مردم، تأکید بر تلاش برای رسیدن به هدف مد نظر و امیدواری برای تحقق آن هدف است. هیچ کشاورزی از زمینی که در آن بذری نکاشته و فعالیتی روی آن انجام نداده، امید برداشت محصول ندارد. امیرالمؤمنین (ع) می‌فرمایند: «يَدْعَى بِرَجْمِهِ أَنَّهُ يَرْجُو اللَّهَ. كَذَبَ وَالْعَظِيمِ، مَا بِاللَّهِ لَا يَتَّبِعُنَّ رَجَاؤُهُ فِي عَمَلِهِ؟! فَكُلُّ مَنْ رَجَا عَرَفَ رَجَاؤُهُ فِي عَمَلِهِ إِلَّا رَجَاءَ اللَّهِ تَعَالَى فَإِنَّهُ مَدْحُولٌ، وَكُلُّ خَوْفٍ مُحَقَّقٌ إِلَّا خَوْفَ اللَّهِ فَإِنَّهُ مَغْلُولٌ»؛ به گمان خود ادعا دارد که به الله امیدوار است! به الله عظیم‌الشان سوگند که دروغ می‌گویند! به او چه شده است که امیدواری‌اش در کردارش ظاهر نمی‌شود؟! پس هر کس امیدوار باشد، امید او در کردار و عملش آشکار می‌شود. هر امیدواری جز امید به الله تبارک و تعالی ناخالص و نایجاست و هر ترسی جز ترس از الله نادرست است (نهج البلاغه، ج 159). بر اساس این فرمایش ارزشمند، انسانی که تلاش خود را در عمل خود نمایان نسازد، نمی‌تواند به نتیجه کار امیدوار باشد. همچنین ایشان در بیان ارزشمند دیگری می‌فرمایند: «شُعِلَ مِنَ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ أَمَامَهُ. سَاعَ سَرِيعِ نَجَا، وَ طَالِبِ بَطِيءِ رَجَا، وَ مَقْصَرٍ فِي النَّارِ هَوَى. الْيَمِينُ وَالشَّمَالُ مَضَلَّةٌ، وَ الطَّرِيقُ الْوَسْطَى هِيَ الْجَادَةُ، عَلَيْهَا بَاقِي الْكِتَابِ، وَ آثَارُ التُّبُوَّةِ»؛ کسی که بهشت و دوزخ را پیش رو دارد، آسوده نیست. کوشنده باشتاب نجات یافت و جوینده کندرو را امید هست و مقصر در آتش سرنگون است. راست و چپ، گمراهی است و راه میانه، جاده اصلی است (همان، 16). در این خطبه نیز حضرت علی (ع) لزوم تلاش را خاطر نشان کرده و بر این نکته تأکید می‌کنند که حرکت و تلاش اندک در مقابل سکون و بی‌حرکتی ارزشمند است.

بنابر این، باید در جامعه تلاش انسانها ارزشمند تلقی شود و آنان را به تلاش واداشت. در مدارس که نمونه کوچکی از جامعه‌اند، باید دانش‌آموزان و دانشجویان ضعیف‌تر در صورت مشاهده پیشرفت، هرچند اندک، با تشویق مواجه شوند و با توجه و حمایت نظام آموزشی، روحیه امیدواری را در آنان پرورش داد. نظام اجتماعی، اقتصادی و آموزشی نباید به نحوی عمل کند که گروه کثیری از مردم، امید به تلاش و فعالیت نداشته باشند و دچار روحیه بی‌تفاوتی و ناامیدی شوند؛ چرا که ناامیدی آفت بسیار خطرناکی برای هر جامعه‌ای است.

سه) پرهیز از آرزوهای دست‌نیافتنی و دراز

از نظر اسلام و ائمه اطهار (ع) آرزوهای دراز تأثیر بسیار مخربی بر زندگی معنوی و اخلاقی و حتی مادی انسانها دارد و در روایات با تعبیرات گوناگون از آن نکوهش شده است. امیر مؤمنان علی (ع) تعبیر زیبایی در این زمینه دارند: «إِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِطُولِ آمَالِهِمْ وَ تَعْيِبِ آجَالِهِمْ حَتَّى نَزَلَ بِهِمُ الْمَوْعُودُ الَّذِي تُرَدُّ عَنْهُ الْمَعْدِرَةُ وَ تُرْفَعُ عَنْهُ التُّوبَةُ وَ تَحُلُّ مَعَهُ الْقَارِعَةُ وَ التُّقْمَةُ»؛ اقوامی که پیش از شما بودند و گرفتار عذاب شدند، فقط به خاطر آرزوهای طولانی و فراموش کردن اجل و سرآمد زندگی‌شان بود تا آنکه عذاب موعود فرارسید، همان عذابی که با فرارسیدنش معذرت‌خواهی رد می‌شود و درهای توبه بسته خواهد

شد (نهج البلاغه، خ 147). یکی از آثار منفی طول امل و آرزوهای دراز این است که انسان را به انواع گناهان دعوت می‌کند؛ زیرا رسیدن به این آرزوها معمولاً از طریق مشروع غیر ممکن است. طول امل، انسان را از خدا غافل می‌کند و به دنیا حریص می‌سازد و آخرت او را به دست فراموشی می‌سپارد. صفات ذکر شده، اسباب سنگدلی و قساوت را برای انسان فراهم ساخته، کم‌کم توجه و امید انسان را از خدای متعال دور می‌سازد (مکارم شیرازی، 1387). تفکر امیدوارانه، نقطه قوتی است برای انسان که موجب انگیزه کار و فعالیت می‌شود و در مقابل، امیدهای دروغین نقش مخربی در بهزیستی روان‌شناختی انسانها دارند. به عبارت دیگر؛ آرزوهای بلند، روزه‌های جذاب و مطلوبی‌اند که ریشه در توهم داشته و مبتنی بر اهداف نادرستند. این امیدهای کاذب، آفتی برای نفس محسوب می‌شوند (فانمی و مکاران، 1392). در مقابل، آرزوهای صادق و مثبت و سازنده همچون آب حیات، گلستان وجود آدمی را سیراب و پرثمر می‌سازند و هر چه زحمت می‌کشد نشاط و معنویت بیشتری می‌یابد. اصولاً همت انسان به اندازه آرزوهای مثبت اوست و هر قدر دامنه آنها گسترده‌تر باشد، همت او والاتر است (مکارم شیرازی، 1387). یکی از مواردی که باید در همه اقدامات برنامه‌ها بر آن تأکید شود، لزوم توجه به واقع‌نگری و تأکید بر تفکرات و اهداف تحقق‌پذیر است. با توجه به روحیه آرمان‌گرایانه جوانان، این مهم در بین دانشجویان بسیار حائز اهمیت است و می‌بایست جوانان را نسبت به آرزوهای پوچ و دست‌نیافتنی آگاه ساخت. ایجاد رابطه دوستانه بین استاد و دانشجو و فعالیتهای دفاتر مشاوره دانشجویی می‌تواند در این زمینه مفید باشند.

چهار) امید به بخشش اشتباهات کوچک و تنبیه اشتباهات بزرگ

از دیگر مؤلفه‌هایی که می‌تواند روحیه امیدواری را در بین انسانها رشد و پرورش دهد، امید به بخشش خطاهاست. امید به بخشش خطاها تا جایی که انسان را از مسیر درست خارج نکرده و انجام خطا را برای فرد عادی جلوه ننماید، می‌تواند در پرورش روحیه امیدواری مؤثر باشد. گاه اشتباهات و خطاهایی از فرد سر می‌زند که باید با تنبیه مواجه شود؛ زیرا اگر این خطاها با پاسخ مناسبی روبه‌رو نشوند و فرد همچنان امیدوار به بخشش آنها باشد، آفتها و آسیبهای مختلفی به فرد و جامعه وارد خواهد کرد. حضرت علی (ع) در این باره می‌فرماید: «وَبَيْنَ وَاجِبِ بَوْقَتِهِ، وَ زَائِلِ فِي مُسْتَقْبَلِهِ، وَ مُبَايِنِ بَيْنَ مَحَارِمِهِ مِنْ كَبِيرِ أَوْعَدَ عَلَيْهِ نِيرَانَهُ، أَوْ صَغِيرِ أَرْصَدَ لَهُ عُقْرَانَهُ، وَ بَيْنَ مَقْبُولِ فِي أَذْنَاهُ، مُوسَعِ فِي أَقْصَاءَهُ؛ وَ جُوبِ بَرَخِي مِنْ أَحْكَامِ تَا زَمَانِي مَعِينِ، ثَابِتِ وَ پَسِ مِنْ انْقِضَايِ مَدْتِ، زَائِلِ شَدْنِي اسْتِ. بَيْنَ گِنَاهَانِ كَبِيرِهِ كِه بَرِ آن وَعْدَةُ عَذَابِ دَادَه وَ مَعَاصِي صَغِيرِهِ كِه اميد مغفرت در آن است، تفاوت گذاشته و میان آنچه اجرای اندک‌ش مقبول و ترک بسیاریش آزاد است، فرق نهاده است. (نهج البلاغه، خ 1)

اساس تربیت، رحمت و گذشت است؛ اما انسان پیوسته در معرض اشتباه و خطا قرار دارد و اگر به خود نیاید و بیدار نشود، از انسانیت فاصله می‌گیرد. والدین و معلمان باید تا حد ممکن و تا جایی که اشتباهات و خطاهای کوچک کودک به وی ضربه نزنند، از این خطاها بگذرند و با بخشش خود، به دانش‌آموزان

83 ♦ تحلیل مؤلفه‌ها و مصادیق امیدواری در نهج البلاغه

بخشش و رأفت را بیاموزند. همچنین باید در مواقعی که از انسان اشتباهی سر می‌زند، او را از پیامدهای منفی رفتارش آگاه ساخت.

پنج) تأکید بر واقعیات و پذیرش حقایق

امیدواری ریشه در واقعیات دارد. اگر خواسته‌ها و آرزوهای انسان ریشه در واقعیت نداشته باشد و شکل خیالی به خود گیرد، تحقق پیدا نکرده و کم‌کم روحیه امیدواری در فرد رنگ می‌بازد. امیر مؤمنان در بیانی ارزشمند به این موضوع پرداخته‌اند: «فَالَمَّا مَثَلْتُمْ وَ مَثَلَهَا كَسَفَرٍ سَلَكَوا سَبِيلًا فَكَانَتْهُمْ قَدْ قَطَعُوهُ، وَ أَمْوًا عَلَمًا فَكَانَتْهُمْ قَدْ بُلَّغُوهُ. وَ كَمْ عَسَى الْمُجْرِي إِلَى الْغَايَةِ أَنْ يُجْرِيَ إِلَيْهَا حَتَّى يَلْعَنَهَا؟! وَ مَا عَسَى أَنْ يَكُونَ بَقَاءُ مَنْ لَهُ يَوْمٌ لَا يُعْدُوهُ وَ طَالِبٌ حَتِيثٌ يَحْدُوهُ فِي الدُّنْيَا حَتَّى يُفَارِقَهَا؟!». شما نسبت به دنیا همچون مسافرانی هستید که راه را طی کرده و آن را به پایان برده‌اند و نشانه‌ای را قصد کرده گویا به آن رسیده‌اند. آن که مرکبی به سوی هدف می‌راند مگر امیدوار است در چه مدتی براند تا به آن برسد؟ و کسی که برایش مدتی معین شده که از آن تجاوز نخواهد کرد، چه مقدار امید به درنگ دارد با آنکه برای بیرون رفتن از دنیا مرگ با شتاب او را به جلو می‌راند (نهج البلاغه، خ 98). بنابر این، انسان باید حقایق و شکستها و سختی‌های زندگی را بپذیرد و خود را فریب ندهد. گاه اتفاقاتی رخ می‌دهد که انسان انتظار آن را ندارد و پذیرش آن برایش سخت است و همواره در نهان خود امید به رهایی از آن واقعیت دارد؛ اما باید در نظر داشت که در این موارد، امید بستن به فرار از واقعیتها تنها موجب فریب خود و کم شدن صبر و استقامت و در نتیجه، از بین رفتن امید می‌شود.

شش) تأکید بر آینده و عبرت از گذشتگان

«فَبَادِرُوا الْعَمَلَ، وَ خَافُوا بَعْتَةَ الْأَجَلِ، فَإِنَّهُ لَا يُرْجَى مِنْ رَجَعَةِ الْعُمُرِ مَا يُرْجَى مِنْ رَجَعَةِ الرُّزْقِ. مَا فَاتَ الْيَوْمَ مِنْ الرُّزْقِ رُجِي عَدَا زِيَادَتُهُ، وَ مَا فَاتَ أَمْسٍ مِنَ الْعُمُرِ لَمْ يُرْجَ الْيَوْمَ رَجَعَتُهُ. الرَّجَاءُ مَعَ الْجَائِي، وَالْيَأْسُ مَعَ الْمَاضِي»؛ پس به سوی عمل بشتابید و از مرگ ناگهانی بترسید؛ زیرا امیدی به بازگشت عمر نیست به نحوی که به بازگشت روزی هست. آنچه از رزق امروز شما از دست رفته، امید افزون شدن آن در فردا هست و آنچه از عمر شما در دیروز گذشته، امروز امید به بازگشت آن نیست. به آینده روزی امید هست و به گذشته عمر، غیر از نومی‌دی نیست (نهج البلاغه، خ 113). در این زمینه جامعه باید طوری عمل کند که مردم با درس گرفتن از گذشته و تاریخ خود و عدم سرزنش اشتباهات و خطاهای گذشته فرد، با امید به سمت آینده حرکت کنند. در این مسیر، الگوهای دینی و اخلاقی، معلمان، والدین و مسئولان نظام آموزشی می‌توانند به عنوان همراه و راهنما، فرد را به سمت آینده و پیشرفت و موفقیت تشویق کنند و همواره حامی و امیدبخش وی باشند.

(د) بحث و نتیجه گیری

امیدواری یکی از معیارهای بهزیستی و سلامت روانی است و جوامع مختلف درصدد افزایش این روحیه در بین شهروندان خود، از طرق مختلف، به خصوص از طریق نظام آموزشی‌اند. نهج‌البلاغه حاوی پیامهای تربیتی فراوانی است که استخراج آنها کمک شایانی به تحقق تربیت اسلامی و رشد و توسعه فردی و اجتماعی شهروندان می‌کند. با توجه به یافته‌های تحقیق، مهم‌ترین مؤلفه‌های امیدواری از منظر نهج‌البلاغه عبارتند از: امید به رحمت و فضل الهی، تلاش برای رسیدن به اهداف، پرهیز از آرزوهای دست‌نیافتنی و دراز، امید به بخشش اشتباهات کوچک و تنبیه اشتباهات بزرگ، تأکید بر واقعیات و پذیرش حقایق و تأکید بر آینده و عبرت از گذشتگان.

در شرایط فعلی جامعه ما، مسائلی مانند فاصله گرفتن از فرهنگ سخت‌کوشی و تلاش، سپردن امور زندگی به شانس و اقبال، کم شدن آستانه تحمل و صبر و تمایل به انجام کارهای ساده و کاهش روحیه امیدواری، گریبان‌گیر جامعه و به خصوص نوجوانان و جوانان شده است. لذا بازنگری و تغییر در برنامه‌های تربیتی و فرهنگی در سطح کلان جامعه ضروری است. در این میان، نظام آموزش عالی نقش مهمی در تغییر تفکر و روحیات جوانان دارد. آموزش عالی باید با تمسک به منابع دینی و فرهنگی غنی موجود، نسبت به افزایش روحیه امید و تلاش در بین دانشجویان اقدام کند؛ زیرا دانشجویان به دلیل ویژگی‌های سنی و عاطفی، همواره در معرض خطر ناامیدی و بی‌انگیزگی قرار دارند. مسئولان دانشگاهی باید با ایجاد فضای تعاملی، شاد و برانگیزاننده که مشوق تلاش و کار گروهی است، محیطی را فراهم سازند که یأس و ناامیدی را به امید و خوش‌بینی تبدیل کنند.

آموزش عالی باید برای تحقق مفهوم امید، دانشجویان را به تلاش، سخت‌کوشی و پیشرفت مداوم رهنمون سازد و آنان را متوجه خطرات آرزوهای محال و دست‌نیافتنی کند. در این میان، نقش آموزش عالی ایجاد و بهبود بسترهای تلاش و پویایی در بین دانشجویان با استفاده از یافته‌های دینی و علمی است. در این ارتباط و برای درک مسائل دانشجویی و بر اساس یافته‌های حاصل از منابع دینی و به خصوص نهج‌البلاغه، ایجاد نظام شایسته‌سالاری در دانشگاه، وجود یک نظام تشویقی و تنبیهی برانگیزاننده، بازنگری در محتوا و مضمون کتب درسی، استفاده از دانشجویان در امور اجرایی و تصمیم‌گیری و تشویق آنان به مشارکت، ایجاد محیط امن و خلاق، وجود مدیریت کارآمد و پاسخگو، برنامه‌ریزی برای ایجاد محیط جذاب و یادگیرنده محور و برنامه‌ریزی برای اوقات فراغت دانشجویان به خصوص در محیط در معرض خطر خوابگاههای دانشجویی، می‌تواند به دانشجویان کمک کند تا این قشر تأثیرگذار و البته حساس، ضمن شناخت بهتر استعدادهای خود در زمینه‌هایی که امکان موفقیت بیشتری دارند، به تلاش و فعالیت بپردازند. همان‌طور که نتایج پژوهش‌ها (گالاگر و همکاران، 2017؛ افشانی و جعفری، 1395) نشان می‌دهد، اگر تلاش و فعالیتی با انگیزه مضاعف و اهداف آرمان‌گرایانه دانشجویی همراه شود، می‌تواند ضمن افزایش روحیه امیدواری و بهبود وضعیت تحصیلی دانشجویان، آنان را به انسانهایی مولد، کوشا، خود راهبر و موفق تبدیل کند که همواره به آینده خود خوش‌بین و امیدوارند.

منابع

- قرآن کریم. ترجمه آیت‌الله مکارم شیرازی.
- نهج البلاغه. ترجمه دکتر آیتی.
- ابراهیمی، نسرین؛ زهرا صباغیان و محمود ابوالقاسمی (1390). «بررسی رابطه امید با موفقیت تحصیلی دانشجویان». پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ش 17 (60): 1-16.
- افشانی، سید علیرضا و زینب جعفری، (1395). «رابطه دینداری و امید به آینده در بین دانشجویان دانشگاه یزد». فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ش 6 (2): 191-210.
- باقری زنجانی اصل منفرد، لایلا و غلامحسین انتصار فومنی (1394). «اثر امید درمانی گروهی بر تاب‌آوری و امید به زندگی در بیماران مبتلا به سرطان پستان شهر زنجان». مدیریت ارتقای سلامت، ش 5 (4): 56-62.
- پرچم، اعظم؛ مریم فاتحی‌زاده و زهرا محققیان (1392). «ابعاد سه‌گانه نظریه امید اسنایدر و تطبیق آن با دیدگاه قرآن کریم». تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ش 10 (1): 1-30.
- چهری، پرستو؛ مسعود صادق و حسنعلی ویسکرمی (1395). «بررسی تأثیر آموزش امید بر درگیری تحصیلی دانش‌آموزان دختر کم‌توان ذهنی». تعلیم و تربیت استثنایی، ش 16 (2): 30-37.
- حسن‌زاده، رمضان؛ حمید محمد قاسمی، بهروز یدالله‌پور و خدیجه رودباری شهمیری (1391). «راههای تقویت امید به آینده از منظر قرآن و روایات». مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی بابل، ش 15 (1): 82-88.
- خاشعی، رضا (1386). «امید و آرزو در آموزه‌های دینی و ضرب‌المثل‌های مردمی». نجوای فرهنگ، ش 4 (56-45).
- دهقانی رخ، علی‌اکبر (1390). امید در نهج البلاغه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته علوم حدیث، دانشکده علوم حدیث.
- شریعتی، محسن و مهرباب صادق‌نیا (1392). «محورهای امید در ادیان ابراهیمی». انتظار موعود، ش 13 (41): 157-173.
- عابدی جعفری، حسن؛ محمد سعید تسلیمی، ابوالحسن فقیهی و محمد شیخ‌زاده (1390). «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی». اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)، ش 5 (2): 151-198.
- عباس‌زاده، محمد (1391). «تأملی بر اعتبار و پایایی در تحقیقات کیفی». جامعه‌شناسی کاربردی، ش 23 (45): 34-19.
- علیزاده، مرتضی؛ علیرضا رجایی و صغری حسینی قصر (1392). «تربخشی امید درمانی گروهی بر افزایش امید به زندگی در مبتلایان به ویروس HIV». روان‌شناسی سلامت، ش 2 (8): 70-82.
- فریامنش، مسعود (1386). «گذری بر مفهوم امید در اندیشه کانت، بلوخ و مارسل». اطلاعات حکمت و معرفت، ش 2 (6): 12-26.
- قائمی، مرتضی؛ کامران یزدان‌بخش و طیبه امیریان (1392). «عوامل ناامیدی و راهبردهای انگیزشی نهج البلاغه در درمان آنها». پژوهشنامه نهج البلاغه، ش 1 (1): 51-62.

- قربانی، الهه؛ سعید سعادت‌مند، فیروزه سپهریان آذر، سعید اسدنیایا و هایده فیضی‌پور (1392). «رابطه امید، اضطراب مرگ با سلامت روان در دانشجویان دانشگاه ارومیه». *مجله دانشگاه علوم پزشکی ارومیه*، ش 24 (8): 616-607.
- کرمانی، زهرا؛ محمدکریم خداپناهی و محمود حیدری (1390). «ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس امید اسنایدور». *روان‌شناسی کاربردی*، ش 5 (3): 7-23.
- لطیفی، علی؛ حمید پارسانیا و محمد داودی (1392). «روش‌شناسی دانش تربیت اسلامی بر اساس رویکرد استنباطی تأسیسی دکتر خسرو باقری». *روش‌شناسی علوم انسانی*، ش 20 (77): 38-7.
- مجلسی، محمدباقر (1403 ق). *بحارالانوار*. ترجمه خسروی. تهران: المکتبه الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر (1387). *اخلاق در قرآن*. جلد دوم. قم: امام علی بن ابیطالب (ع).
- نیک‌نشان، شقایق؛ رضاعلی نوروزی و احمدرضا نصر اصفهانی (1389). «تحلیلی بر رویکردهای روایی در پژوهش کیفی». *روش‌شناسی در علوم انسانی*. ش 16 (62): 160-141.
- یعقوبی، ابوالقاسم و حسین محقق (1391). «بررسی راههای افزایش میزان امید در دانشجویان دانشگاه بوعلی». *آموزش عالی ایران*، ش 4 (2): 169-155.
- **The Holy Quran**. Translation by Ayatollah Makarem Shirazi.
- **Nahj olbalagha**. Translation by Dr. Ayati.
- Abbaszadeh, M. (2012). "Validity and Reliability in Qualitative Researches". *Journal of Applied Sociology*, 23(1): 19-34.
- Abedi Ja'fari, H.; M. Taslimi, A. Faghihi & M. Sheikhzade (2011). "Thematic Analysis and Thematic Networks: A Simple and Efficient Method for Exploring Patterns Embedded in Qualitative Data Municipalities". *Strategic Management Thought*, 5 (2): 151-198.
- Afshani, A. & Z. Jafari (2016). "The Relationship between Religiosity and Hope to the Future among Students of Yazd University". *Culture In The Islamic university*; 6 (19): 191-210.
- Ahlawat, S. & A. Budhiraja (2016). "Relation between Creativity and Hope: A Study of Gender Difference". *Indian Journal of Health and Wellbeing*, 7(2): 233.
- Akos, P. & M.S. Kurz (2016). "Applying Hope Theory to Support Middle School Transitions". *Middle School Journal*, 47(1): 13-18.
- Alizadeh, M.; A. Rajai & S. Hosseini Ghasr (2013). "The Effect of Group Hope Therapy on the HIV Patients to Increase Life Expectancy". *Health Psychology*, 2 (8): 70-82.
- Bagheri Zanjani Asl Monfared, L. & G. Entesar Fomany (2015). "The Effectiveness of Group Based Hope- Therapy on Increasing Resilience and Hope in Life Expectancy in Patients with Breast Cancer". *JHPM*, 5 (4): 56-62.
- Baily, T. C & R. Snyder (2007). "Satisfaction with life and hope: a look at age and marital status". *Psychol Rec*, 57(2), 233-240.

- Chehri, P.; M. Sadegh & H.A. Veiskarami (2016). “**The Effects of Hope Training on Academic Engagement of Mentally Retarded Female Students**”. *Exceptional Education*, 2 (139): 30-37.
- Dehghani Rokh, A. (2011). **Hope in Nahjolbalagha**. Master's Thesis in Hadith Sciences, Hadith Faculty.
- Ebrahimi, N.; Z. Sabaghian & M. Abolghasemi (2011). “**Investigating Relationship of Hope and Academic Success of College Students**”. *IRPHE*, 17 (2):1-16.
- Freyamanesh, M. (2007). “**Passing on the Concept of Hope in the thoughts of Kant, Bloch, and Marcel**”. *Monthly Journal of Hekmat and Danesh*, 2 (6): 12-26.
- Gallagher, M.W.; S.C. Marques & S.J. Lopez (2017). “**Hope and the Academic Trajectory of College Students**”. *Journal of Happiness Studies*, 18(2): 341-352.
- Ghaemi, M.; K. Yazdanbakhsh & T. Amirian (2013). “**Root's of Despair and the Motivative strategies in Nahjolbalagha**”. 1 (1): 51-62.
- Ghorbani, E.; S. Sadatmand, F. Sepehrian Azar, S. Asadnia & H. Feyzipour (2013). “**Surveying the Relationship between Hope, Death, and Anxiety with Mental Health on Students of Urmia University**”. *J. oromieh Univ Med Sci.*, 24 (8): 607-616.
- Hassanzadeh, R.; H. Ghasemi, B. Yadollahpour & K. Rodbari Shahmiri (2012). “**Ways for Promotion of Hope to Future According to Holy Quran and Hadith**”. *JBUMS*, 15 (1): 82-88.
- Kermani, Z.; M.K. Khodapanahi & M. Heydari (2011). “**Psychometric Properties of Snyder's Hope Scale**”. *Applied Psychology*, 5 (3): 7-23.
- Khashiei, R. (2007). “**Hope and Wish in Religious Teachings and Popular Proverbs**”. *Najvay Farhangh*, 4: 45-56.
- Latifi, A.; H. Parsania & M. Davoodi (2013). “**Methodology of the Science of Islamic Education According to the twofold Approach of Dr. Khosrow Bagheri**”. *Methodology of Social Sciences and Humanities*, 19 (77): 7-38.
- Majlisi, M.B. (1403 AH). **Baharol-Anwar**. Translation by Khosravi. Tehran: Almkatbol Eslamiyh.
- Makarem Shirazi, N. (2008). **Ethics in the Qur'an**. Vol 2. Qom: the Publication of Imam Ali ibn Abi Talib(AS).
- McCoy, H. & E.A. Bowen (2015). “**Hope in the Social Environment: Factors Affecting Future Aspirations and School Self-Efficacy for Youth in Urban Environments**”. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 32(2): 131-141.
- Nikneshan S.; R.A. Norouzi & A. Nasr Isfahani (2010). “**Analytic Study of Approaches to Validity in Qualitative Research**”. *Methodology of Social Sciences and Humanities*, 16 (62): 141-160.
- Parcham, A. & Z. Mohaqqaian (2013). “**Semiotics of Nonverbal Communication in the Holy Qur'an**”. *Quranic and Hadith Sciences*, 12 (4): 130-156.
- Seligman, M. E. P. (۱۹۸۲). “**Helplessness: On depression, development and death**”. *San Francisco, CA:Freeman*.

- Shariati, M. & M. Sadeghnia (2013). “**The Axes of Hope in Abrahamic Religions**”. *Quarterly Expectant Journal*, 13 (41): 157-173.
- Snyder, C.R. & K.A. Lehman (2006). **Hope for Rehabilitation and Vice Versa**. *Rehabilitation Psychology*.
- Snyder, C.R. (2000). “**Genesis: The Birth & Growth of Hope**”. In: C.R. Snyder (Ed.). *Handbook of Hope: Theory, Measures, and Applications* (P. 25-38). New York: Academic Press.
- Snyder, C.R. (2002). “**Hope Theory: Rainbows in the Mind**”. *Psychological Inquiry*, 13: 249-275.
- Snyder, C.R.; D.B. Feldman, H.S. Shorey & K.L. Rand (2002). “**Hopeful Choices: a School Counselors Guide to Hope Theory**”. *Professional School Counseling*, 5: 298-306.
- Snyder, C.R.; Lopez & J. Shane (2007). **Positive Psychology: The Scientific & Perceptual Explorations of Human Strengths**. Sage Publications, Inc. USA.
- Snyder, C.R.; Rodregus & Alicia Hanley (2000). “**The Demise of Hope: on Losing Positive Thinking**”. In: C.R. Snyder (Ed.). *Handbook of Hope: Theory, Measures, and Applications* (P. 39-54). New York: Academic Press.
- Yaghubi, A. & H. Mohagheghi (2012). “**Investigating Ways to Increase the Level of Hope in Students of Bu-Ali University**”. *Higher Education of Iran*. 4 (2): 169-155.

